

УДК 343.132

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК НАПРЯМ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Шапірко П.М., к. ю. н., директор
Миколаївський інститут права
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті розглядаються теоретико-методологічні аспекти формування оперативно-розшукової діяльності в системі сучасної юриспруденції. Аналізуються погляди на предмет та методи оперативно-розшукової діяльності, а також розвиток цієї частини юриспруденції.

Ключові слова: система юриспруденції, оперативно-розшукова діяльність, предмет оперативно-розшукової діяльності, методологія оперативно-розшукової діяльності.

В статье рассматриваются теоретико-методологические аспекты формирования оперативно-розыскной деятельности в системе современной юриспруденции. Анализируются взгляды на предмет и методы оперативно-розыскной деятельности, а также развитие этой части юриспруденции.

Ключевые слова: система юриспруденции, оперативно-розыскная деятельность, предмет оперативно-розыскной деятельности, методология оперативно-розыскной деятельности.

Shapirko P.M. OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY AS THE DIRECTION OF JURISPRUDENCE

The article deals with theoretical and methodological aspects of the formation of operational activities in the contemporary jurisprudence. The terms of views and methods of operational activities and the development of this law are analyzed.

Key words: system of jurisprudence, operational-search activity, subject of investigation, investigative methodology.

Постановка проблеми. Динамічний розвиток правового життя суспільства породжує не тільки нові сфери суспільних відносин, які потребують правового впливу та регулювання, але й потреби наукового супроводу нових правових явищ. З минулого права формується нове пострадянське право, для якого характерні нові ознаки, а колишня радянська юриспруденція поступово трансформується в нову юридичну науку, яка поєднує риси колишнього юридичного позитивізму з рисами різноманітних сучасних підходів та теорій праворозуміння, таких як природно-правовий підхід, соціологічний, психологічний, інтегральний та інші. За сучасних умов слід пам'ятати про те, що право, правова наука, юридична діяльність повинні слугувати суспільству. У цьому сенсі доводиться суміщати звичний для радянських юристів юридичний позитивізм із пошуком сутності права в руслі різних контекстів праворозуміння.

Ступінь розробленості проблеми. Вагомий внесок у розвиток теорії оперативно-розшукової діяльності зробили такі вчені, як К.В. Антонов, І.Г. Богатирьов, О.М. Бандурка, Б.І. Бараненко, В.Л. Грохольський, Е.О. Дідоренко, Є.О. Железов, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, Д.Й. Никифорчук, Ю.Ю. Орлов, В.Л. Ортинський, М.А. Погорецький, В.Д. Пчолкін, Є.В. Рижков, І.В. Сервецький, О.П. Снігерьев, І.Р. Шинкаренко та інші вітчизняні дослідники. Також слід відмітити роботи українських учених у сфері історії становлення та розвитку оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД), а саме: О.М. Піджаренка, О.В. Тимощука, А.С. Чайковського, В.М. Чисникова, О.Н. Ярмиш.

Мета статті полягає у виявленні основних характеристик оперативно-розшукової діяльності як складової юриспруденції.

Виклад основного матеріалу. Оперативно-розшукова діяльність як вид взаємопов'я-

заних гласної та негласної діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів держави здійснюється на певній правовій основі, проте, незважаючи на її очевидну важливість, регламентація цієї сфери діяльності значно відстає від інших, їй подібних. Це визначається не тільки таємним характером самої оперативно-розшукової діяльності, але й закритістю співтовариства в цій сфері науки. Адже дослідження оперативно-розшукової діяльності здійснюють майже виключно науковці здебільшого відомчої належності. Тому інституціоналізація оперативно-розшукової діяльності як науки потребує осмислення її місця в системі теоретичної та прикладної юриспруденції та насамперед виявлення необхідних ознак як самодостатньої юридичної науки.

Отже, для відповіді на питання про наявність або відсутність наукового потенціалу в системі знань про оперативно-розшукову діяльність та її правове регулювання варто дізнатись про таке: чи відповідає ця сукупність знань загальним критеріям науковості, тобто формальній логіці, перевірюваності, раціональності, відтворенню результатів у практичній діяльності, відкритості та новизні. Не будемо забувати також про визначення мети науки. Далі, якщо припустити, що наука ОРД є соціогуманітарною наукою, то чи подібна вона до інших наук цього типу, а саме: чи можна визначити її предмет як світ людини та суспільних відносин, у яких вона перебуває; чи є вона наукою, яка відмітна інтерпретаційними властивостями (інакше кажучи, чи лежить в основі її методології метод розуміння); чи має вона галузеві критерії, властиві юридичним наукам. Відповідаючи на це питання, М.А. Шматов виокремлює такі підстави належності теорії оперативно-розшукової діяльності до юридичної науки: історичні закономірності зародження оперативно-роз-

шукової діяльності та її соціально-суспільні завдання; закономірності розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності як самостійної галузі наукового знання; особливості методів наукового дослідження у сфері теорії оперативно-розшукової діяльності; єдність об'єкта наукового дослідження для оперативно-розшукової теорії та інших кримінально-правових наук; характер міжнаукових зв'язків оперативно-розшукової теорії з іншими юридичними науками [1, с. 36].

Погоджуючись із більшістю висновків цього автора, зазначимо, що, на нашу думку, за єдності об'єкта кримінально-правові науки, у тому числі ОРД, мають різний предмет. На нашу думку, саме предмет науки, а також відповідна йому методологія (дослідницька програма) є основоположними для визначення статусу системи знань і можливого віднесення їх до наукового знання.

Вважаємо, що сучасний стан знань про ОРД відповідає критеріям науковості. По-перше, це стосується її об'єкта та предмета. Дослідження оперативно-розшукової діяльності проходить шляхом визначення предмета та методу її правового регулювання, принципів, окремих норм, правових інститутів тощо. У свою чергу самостійна галузь права завжди формується навколо певної групи суспільних відносин.

Особливість правовідносин, які виникають у сучасній оперативно-розшуковій діяльності із запобігання злочинам, їх припинення та розкриття, а також у сфері державної безпеки із застосуванням оперативно-розшукових заходів (як гласних, так і негласних), дозволяє ставити питання про формування нової галузі. Предметом цієї галузі є такі аспекти:

- встановлення правового статусу суб'єктів оперативно-розшукової діяльності;
- регулювання оперативно-розшукової діяльності;
- встановлення порядку проведення оперативно-розшукових заходів, а також питань співробітництва осіб з оперативно-розшуковими підрозділами на негласній (конспіративній основі);
- нормативне закріплення системи гарантій законності під час проведення оперативно-розшукових заходів,
- унормування прокурорського нагляду та судового контролю за оперативно-розшуковою діяльністю тощо.

Тривалий час задача визначення предмета науки оперативно-розшукової діяльності практично не ставилася. У 1973 р. у монографії, присвяченій актуальним проблемам теорії оперативно-розшукової діяльності, А.І. Алексєєв і Г.К. Синілов уперше зробили спробу заповнити деякі прогалини в розробці теорії оперативно-розшукової діяльності шляхом дослідження її предмета. При цьому вони виходили з того безперечного положення, що «теорія оперативно-розшукової діяльності є самостійною комплексною науковою дисципліною» і що «вона перейшла рубіж, за яким може знайти свою повну наукову самостійність». На думку авторів, предметом теорії оперативно-розшукової діяльності є практика боротьби із злочинністю з викорис-

танням оперативно-розшукових сил, засобів і методів; правові основи оперативно-розшукової діяльності; система правових й інших відносин, що виникають у процесі застосування цих сил, засобів і методів [2, с. 95–96].

У спеціальній літературі предмет теорії оперативно-розшукової діяльності піддавався неодноразовим уточненням і доповненням. Так, А.Г. Лекарь вважав, що для його з'ясування необхідно хоча б у загальних рисах розглянути закономірності оперативно-розшукової практики. Як такі він простежує закономірний зв'язок між таємним характером вчинюваних злочинів і необхідністю використання для їх попередження та розкриття оперативно-розшукових засобів і методів. В.А. Лукашов включив до предмету пізнання теорії ОРД закономірності, що виникають і виявляються в організації ОРД.

Узагальнивши накопичені із цього питання знання, Д.В. Гребельський запропонував своє бачення предмета науки ОРД, а саме: соціальне явище злочинності, організацію, пізнавальну сторону та правову регламентацію ОРД. Дещо іншу класифікацію елементів предмету теорії ОРД запропонував В.М. Атамажітов, що розділив їх на ті, що належать до утворення оперативно-розшукової інформації, її виявлення, отримання, перевірки та фіксації; діяльності ОРД із використання оперативно-розшукової інформації; організації ОРД; правового регулювання ОРД.

Отже, незважаючи на певну дискусійність розуміння предмета теорії ОРД, переліки його основних змістовних елементів, складені різними авторами, співпадають. Наука ОРД виявляє закономірності застосування оперативно-розшуковими органами спеціальних сил, засобів, методів і форм боротьби зі злочинністю; закономірності появи, розвитку та перспектив правової основи здійснення оперативно-розшукової діяльності. Ці явища складають предмет науки ОРД, який у сучасній юридичній літературі цілком обґрунтовано називають новою галуззю права. Хоча назва цієї галузі досі не усталена, інколи його іменують оперативно-розшуковим правом, кримінально-розшуковим правом, поліцейським правом, до складу якого входить й оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшуковим процесом. Проте неусталеність назви не позбавляє її властивостей галузі права.

Теорія оперативно-розшукової діяльності, на відміну від інших юридичних наук, коріння яких сягає глибини століть, є порівняно молодого. На нашу думку, інституціоналізація ОРД як науки пов'язана із сучасним етапом формування інформаційного суспільства, у межах якого відбувається постійне посилення ролі права та правової науки. Наука ОРД зародилась у надрах криміналістики, а пізніше виокремилась як самостійна наука. Криміналістичні вчення фактично стали підґрунтям для подальшого формування теорії оперативно-розшукової діяльності як самостійної юридичної науки. Російський дослідник М.А. Шматов зазначає, що оперативно-розшукова теорія, на відміну від криміналістики, вивчає злочинність не в цілому, а лише ті її аспекти, інформація про які необхідна для

наукового обґрунтованої організації й тактики застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів боротьби зі злочинністю [1, с. 40].

Отже, теорія оперативно-розшукової діяльності, як і інші науки, у реальних умовах нашої дійсності підлягала дії такого загально-го закону розвитку наукового знання, як диференціація та спеціалізація.

А.Ю. Шумілов переконливо доводить, що провісником наукових досліджень власне оперативно-розшукової діяльності послужили праці вітчизняних і зарубіжних криміналістів, спеціалістів у кримінальному процесі й поліцейському праві [3, с. 19–20]. Найсприятливіші умови для подальшого розвитку теорії ОРД склалися в 1950-ті рр. Тоді був сформульований предмет оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ як самостійна навчальна дисципліна. Вирішальний внесок у справу її становлення, розвитку та наукового осмислення вніс колектив Центральної школи міліції, у 1954 р. перетвореної у Вищу школу МВС СРСР. Колектив школи підготував низку посібників, а пізніше й підручників щодо оперативно-розшукової діяльності. У 1958 р., з прийняттям Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік і кримінально-процесуальних кодексів союзних республік (далі – Основи), оперативно-розшукова діяльність уперше визнається державною функцією боротьби зі злочинністю. Відповідно до ст. 29 Основ на органи дізнання було покладено вживання необхідних оперативно-розшукових заходів у цілях виявлення ознак злочину й осіб, що їх скоїли. Це положення було продубльовано в ч. 1 ст. 118 УПК РРФСР і відповідних статтях УПК інших союзних республік. Таким чином, кримінально-процесуальний закон певною мірою позначив правову основу ОРД [4, с. 12; 5, с. 43]. Упродовж 70-80 рр. минулого століття наука про розшук продовжувала достатньо активно розвиватися, особливо її два «відомчі крила» – науки школи в МВС і КДБ [3, с. 19–20]. При цьому слід зробити застереження, що, як і в попередні періоди, розвиткові науки ОРД заважала надмірна політизація діяльності правоохоронних органів, особливо це стосується органів КДБ, коли наукові сили кидалися на протидію неіснуючим змовам та злочинам проти державного та партійного апарату СРСР.

Розвиткові науки ОРД заважала зайва та невиправдана соціальними потребами таємність, зокрема, таємним було та в значній мірі залишається правове її регулювання, що здійснюється відомчими нормативними актами. У результаті багато її положень не могли бути предметом належного обговорення вченими. Ситуація значно покращилася з прийняттям в Україні Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (1992 р.), що й уможливило винесення проблематики ОРД на обговорення широкого наукового загалу.

Довгий час спостерігалася недооцінка теорії ОРД із боку багатьох учених кримінально-процесуального циклу: ОРД сприймалася ними не як наука, а скоріше як корисне, потрібне суспільству та державі, але все-таки

ремісництво. Не останню роль зіграла при цьому дійсно існуюча сильна залежність теорії ОРД від практики ОРД, у якій, на жаль, за умов тоталітарного режиму склалось неадекватне уявлення про співвідношення законності й доцільності.

До суб'єктивних же причин, що перешкодили більш швидкому формуванню теорії ОРД, можна віднести недооцінку самими представниками цієї наукової дисципліни важливості теоретичних розробок із питань ОРД. Не в останню чергу це зумовлює звернення до цієї проблематики теоретиків права.

Прийняття Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» у 1992 р. сприяло активізації наукових досліджень у сфері розвитку й удосконалення оперативно-розшукового законодавства, що стало черговим етапом формування уявлень про юридичну природу оперативно-розшукової діяльності. Разом із становленням законодавства про оперативно-розшукову діяльність у незалежній Україні розвивалася й теорія оперативно-розшукової діяльності.

Історія науки ОРД та її сучасний стан наоч-но демонструє ще одну важливу властивість системи наукових знань – наявність сталого наукового співтовариства та наукових шкіл. Зокрема, до таких наукових шкіл можна віднести школу професора Р.Є. Белкіна, у якій є вже не тільки «діти» – безпосередні учні видатного криміналіста та фахівця у сфері ОРД, але й «онуки» – учні його учнів.

Система знань про ОРД володіє таким важливим для соціогуманітарного знання критерієм науковості, як суспільна значущість. Зокрема, в умовах сучасного громадянського суспільства та правової держави однією з найважливіших цілей науки оперативно-розшукової діяльності є знаходження балансу між ефективністю оперативно-розшукових заходів і дотриманням прав і свобод людини, режиму законності. У межах свого предмета «оперативно-розшукова діяльність» призначена забезпечувати реалізацію правоохоронної (юрисдикційної) функції права, тобто захищати властивими їй специфічними засобами права людини, суспільство та державу від злочинних посягань. У цьому полягає найважливіший прояв соціальної ролі оперативно-розшукової діяльності. Формування теорії оперативно-розшукової діяльності як самостійної галузі наукового знання зумовлено специфічними потребами соціальної практики, які не може задовольнити ніяка інша наука, не «зрадивши» своєму предметові.

Структуру методології науки ОРД, згідно з уявленнями її сучасних класиків, постає в такому вигляді:

1. *Діалектичний метод наукового пізнання* – дозволяє досліджувати явища та процеси ОРД у розвитку, динаміці; виявляти фактори, що впливають на організацію та якість ОРД; знайти кількісний вираз ефективності діяльності оперативних апаратів; виявити в ОРД необхідне й випадкове, сутність і явище, загальне та особливе, закономірність та випадковість; визначити соціальні детермінанти та перспективи розвитку ОРД тощо;

2. *Загальнонаукові методи дослідження*: метод логічної обробки матеріалів; історико-логічний метод; математичний і статистичний методи; соціологічні методи; психологічні та соціально-психологічні методи; системно-структурний метод; метод моделювання; теоретико-експериментальний метод; програмно-цільовий метод [2, с. 108–109].

На нашу думку, вагоме місце в системі методології займають закони та прийоми логіки (назва цього методу, надана О.Ю. Шуміловим, є, на нашу думку, невдалою). Такі прийоми мислення, як аналіз та синтез, індукція та дедукція, абстрагування та сходження від абстрактного до конкретного застосовуються в усіх сферах наукового пізнання, а стосовно науки ОРД вони є необхідними, передусім для виявлення прогалів та колізій у правовому регулюванні ОРД.

Методи математичної та статистичної наук є необхідними для опрацювання практики ОРД, яка включає тисячі фактів застосування норм права та інших юридично значущих фактів. Їхня основа – матеріали кримінальної та оперативно-службової статистики, яка в широкому сенсі може розглядатися як узагальнені відомості соціального, кримінологічного та організаційно-тактичного характеру, отримані правоохоронними органами шляхом проведення регулярних вимірювань за єдиною системою показників.

Психологічні та соціально-психологічні методи дослідження дозволяють вирішити насамперед практичні завдання науки ОРД, а саме: виявити закономірності поведінки учасників кримінального процесу, гласних та негласних учасників кримінального провадження, інших осіб, які потрапили до орбіти кримінального правосуддя. Наприклад, без знань психологічних особливостей підліткового віку навряд чи є можливим проведення будь-яких слідчих дій, учасником яких є неповнолітній.

Системно-структурний підхід застосовується для виявлення організації та взаємозв'язків суб'єктів ОРД, ОРД як системи інституційних та функціональних засобів протидії злочинності, а також зв'язків системи ОРД із середовищем функціонування. Застосування системного підходу до аналізу ОРД дозволяє розглянути її з позиції соціального менеджменту та теорії управління.

Заснований на загальнонауковому міждисциплінарному знанні метод моделювання допомагає побудувати віртуальні моделі досліджуваних наукою ОРД явищ, у тому числі модель діяльності суб'єкта ОРД, модель організації системи ОРД тощо. Він є незамінним для вироблення пропозицій щодо удосконалення ОРД та її правового регулювання.

За своєю сутністю наука ОРД належить до юридичних наук. Тому об'єктивний аналіз передумов формування оперативно-розшукових знань появи певної їх системи, особливостей розробки та використання засобів і методів необхідно здійснювати з огляду на існуючу сукупність правових норм. Традиційно в системі юридичних наук виокремлюють теоретико-історичні, галузеві, міжгалузеві, організаційні, прикладні та міжнародно-пра-

вові юридичні науки. Щодо теорії оперативно-розшукової діяльності, то її традиційно відносять до прикладних (спеціальних) юридичних наук, тоді як, на наш погляд, її місце має бути визначено за допомогою загально-теоретичної юриспруденції. На нашу думку, базові елементи теорії ОРД можуть бути пізнані виключно в межах загальної теорії права й держави, а також соціології права, а її прикладні компоненти – за допомогою наук кримінально-правового циклу та юридичної психології. Отже, у системі юридичних наук наука ОРД повинна зайняти місце міжгалузеві інтегративної науки. Вона взаємодіє з теорією держави й права; конституційним правом; кримінальним правом; кримінально-процесуальним правом; кримінально-виконавчим правом; криміналістикою; кримінологією; митним правом; адміністративним правом; юридичною психологією тощо.

Оперативно-розшукова теорія – це юридична наука, яка знаходиться на етапі становлення й формування, вона вивчає закономірності механізму злочинних діянь і протидії кримінального середовища, відображення їх у джерелах інформації, а також особливості діяльності суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, що здійснюється під час вирішення покладених на них законом завдань та розробляє на цій основі правові, організаційні, методичні й тактичні основи оптимального застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів у боротьбі зі злочинністю.

Оперативно-розшукова теорія – це синтетична наука, призначена для теоретичної розробки й обґрунтування правомірного й оптимального застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів впливу на злочинність. Вона є комплексом наукових знань юридичного характеру про закономірності й різні аспекти оперативно-розшукової діяльності в їх єдності й взаємозв'язку, її історичній ретроспективі, перспективах розвитку та місці в системі наук, а також про аналогії за кордоном. На сьогодні єдиної (загальної) оперативно-розшукової теорії для всіх суб'єктів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, не створено. Найбільш повно в юридичній літературі досліджено теоретичні питання оперативно-розшукової діяльності щодо діяльності органів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України. Тому оперативно-розшукову теорію розглядають як розділ розшукової теорії, що формується, та водночас як основу перетворення сукупності норм про оперативно-розшукову діяльність на нову самостійну галузь права, умовно іменовану «оперативно-розшукове право».

Система оперативно-розшукової теорії на сучасному етапі її формування та подальшого розвитку може бути представлена як взаємозумовлена єдність трьох основних частин:

1) загальної – універсальні оперативно-розшукові категорії, поняття, принципи, теоретичні навчання та концепції тощо, а також методи їх пізнання й розвитку;

2) особливої – категоріально-понятійний апарат оперативного процесу, а також процедур адміністративної оперативно-переві-

рочної роботи й інших специфічних процедур неосновних видів ОРД;

3) спеціальної – категоріально-понятійний апарат оперативно-розшукової стратегії, тактики методики та техніки [3, с. 19–20].

Слід відрізнити оперативно-розшукову діяльність як юридичну науку й навчальну дисципліну. Наука – глибоке теоретичне знання, що вивчає самі процеси, явища, їх взаємозв'язок. Навчальна дисципліна – є первинним знанням про науку, адаптованим для його трансляції особам, які не володіють методологією наукового пошуку.

У підручнику «Оперативно-розшукова діяльність» за загальної редакцією професора О.М. Джужи визначено, що предметом навчальної дисципліни «оперативно-розшукова діяльність» є об'єктивні закономірності застосування оперативними підрозділами спеціальних сил, засобів, методів для захисту людини, суспільства й держави від злочинних посягань. Об'єктивні закономірності поділяють на дві підгрупи:

1) такі, що характеризують суспільні відносини в ОРД, які підлягають відповідному правовому регулюванню (насамперед ті, що виникають у зв'язку та з приводу скоєння злочину, а також необхідності його розкриття);

2) закономірності організації, тактики та методики ОРД правоохоронних органів [6, с. 20].

Висновки. Сучасна теорія ОРД, визначивши на основі багатого за обсягом та зміс-

том емпіричного матеріалу систему окремих основоположних понять, сформулювавши апробовані практикою рекомендації, повинна розвиватися шляхом подальшої конкретизації власних об'єкта, предмета, методу як самостійної галузі права. Розвиток ОРД у структурі юриспруденції має визначатися також практичними й теоретичними аспектами. При цьому специфіка цієї складової юриспруденції полягає в тому, що вона пронизує багато рівнів знання про право та державу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шматов М.А. Теория оперативно-розыскной деятельности в системе уголовно-правовых наук / М.А. Шматов. – Волгоград : ВА МВД России, 2001. – 228 с.
2. Оперативно-розыскная деятельность : [учебник] / под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 794 с.
3. Шумилов А.Ю. Курс оперативно-розыскной деятельности : [учебник для вузов] / А.Ю. Шумилов. – М. : Изд. дом Шумиловой И. И., 2006. – 368 с.
4. Дубоносов Е.С. Основы оперативно-розыскной деятельности : [курс лекций] / Е.С. Дубоносов ; под ред. Г.К. Синилова. – М. : ЮИ МВД РФ, Книжный мир, 2004. – 350 с.
5. Якубов Р.Х. Наука об оперативно-розыскной деятельности в России: этапы и перспективы развития / Р.Х. Якубов // Научный вестник Омской академии МВД России. – 2008. – № 4 (31). – С. 43–46.
6. Оперативно-розшукова діяльність : [навч. посіб.] / [С.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, Д.І. Никифорчук та ін.] ; за ред. проф. О.М. Джужи. – К. : Правова єдність, 2009. – 310 с.